

будет великий поэт. А на деле вышел маленький фармацевт”, “скоропостижная свадьба”), антифразис (“священные предания старины”, “знаменитый куншт полетел в пещь огненную”) і под. Розповідач-свідок незрідка висловлює здогади щодо можливого розвитку подій, які згодом розгортаються зовсім несподівано. Іноді трапляється й прийом одивнення (“колоссальная пирамида из теста, называемая паской” (3, 246), “поехали в город, разговаривая себе тихонько и все по-немецки” (27).

Для створення гумористичного ефекту Шевченко в повістях часто використовує лексико-граматичні й синтаксичні можливості мови, зокрема, повтори, — до них він як поет був дуже чутливим: “он четыре правила арифметики знает..., только бессознательно; русскую грамматику знает ..., только бесприложительно...” (36); “Я занялся фигурой, Трохим не знаю чем занимался, ямщик накладывал табаку в свою носогрейку, а кони ... о чем-то призадумались” (261). А ось діалог розповідача з Якимом Туманом: “— Что, ты хозяин? — Авжеж хозяин... — Что же, у тебя сено есть? — Авжеж есть. — И овес есть? — Авжеж есть. — А поужинать будет ли что? — Авжеж буде” (3, 215).

Охоче вдаючись до прийому контрасту на всіх рівнях у поезії, Шевченко і в прозі часто залучає контраст високого й низького. Високий стиль у мові недавніх семінаристів із його біблійною лексикою та образністю комічно контрастує з поведінкою і статусом інших персонажів. Так, Степан Мартинович улесливо іменує шинкарку “благолепная и благодушная жена”, вона ж, грюкнувши дверима, вигукує “А дзусь вам, пьяницы!”(48); ще менше відповідає епітетові “благодушная” підпила служниця Марина. Або: “Иван Петрович велел своей леди (старой и единственной прислужнице) подавать обед” (леді до того ж, звалася Гапка).

Навіть цей стислий і, безперечно, неповний огляд сюжетних, риторичних, стилістичних засобів гумористичного зображення в Шевченковій прозі дає змогу вловити риси національного гумору й комізму, в яких так багато спільного з видимим світові сміхом та не видимими йому сльозами великого українця М.Гоголя, і чого, на жаль, не спромігся сприйняти найдоброзичливіший великорос С.Аксаков.

Василь Яременко

“І СВІТ ЯСНИЙ, НЕВЕЧЕРНІЙ ТИХО ЗАСІЯЄ...”

Неупереджені дослідники ніколи не сумнівалися, що Тарас Шевченко був християнином, глибоко віруючою людиною. І все ж релігійність поета, на думку авторитетних науковців, є “однією з найбільш загадкових сторін духовної постаті Шевченка”¹ та чи не найдискусійнішою проблемою в шевченкознавстві². У цьому зв’язку великого значення набуває правильна інтерпретація Шевченкових текстів, зокрема одного з найскладніших — вірша “Світе ясний! Світе тихий!”. Автограф у “Більшій книжці” засвідчує його написання в Петербурзі 27 червня 1860 р.

Відомий факт, коли сільський священник у добу Української революції відмовив місцевій інтелігенції відслужити молебень по Шевченкові, посилаючись саме на поезію “Світе ясний! Світе тихий!”. Немає повного розуміння твору і в наші дні.

¹ Чижевський Д. Т. Шевченко і Д. Штраус: Із промови на Шевченковому святі Укр. пед. ін-ту в Празі 1925 р. // Слово і Час. — 1999. — №3. — С. 18.

² Див.: Площ Л. Християнська філософія Шевченка // Сучасність. — 1997. — №3. — С. 96.

Одні вважають, що в ньому відбито жаклиний стан України, змальований "якнайтемнішими прообразами"³, інші дослідники відшуковують у початкових словах занадто широке, полісемантичне християнське звучання: "світло християнського віровчення", "світ Божий", "Христова Правда"⁴ тощо. Можна погодитись із Л.Плющем, що в поезії прочитується гостре "заперечення Шевченком ідопоклонного обрядовірного державно-церковного та догматизованого богів"⁵ (додамо: і московського цезаропалізму, зокрема), але за умови, що в ній немає негативного ставлення до православної обрядовості взагалі. Неточною є і теза М.Грушевського про "нецерковне християнство"⁶, адже твір якраз і пов'язаний із церковною Службою Божою. На це вказував ще 1934 р. навіть більшовик В.Затонський: "Там де він пропонує "з багрянлиць онучі драти, явленими піч топити", він звертається саме до того таки Христа спасителя, що його в християнських молитвах зуть "світом ясним", "світом тихим". Шевченко наче переконує того спаса, що його не добито, "стрепенися та над нами просвітіся"⁷. "Перший рядок вірша справді відтворює початок гімну Христу Софронія", – констатують і укладачі "Шевченківського словника" (Т. 2. – С. 199).

Проте св. Софроній, патріарх Єрусалимський, помер близько середини VII ст., а вечірній піснеспів "Світе тихий, святої слави..." згадується ще в IV ст. у творах Василя Великого та в "Постановах апостольських". Практика становлення цієї вечірньої молитви має глибоку традицію. Християнський письменник II ст. Іпполіт Римський у своїх "Апостольських переданнях" виводить її із агалів – давніх християнських трапез, які називалися вечері любові (агале). Вони починалися запалюванням вечірнього світла, а Христа прославляли як невечірнє світло. Подібне пояснення дає і св. Кіпріан Карфагенський, який пише, що ввечері Христос затемнює сонце⁸. На підставі цих прослав і розвивався "Світе тихий".

Грецьке "фос іларон" має три групи значень: ясне світло; промінне світло; блага, лагідне, тихе. Слов'янські перекладачі обрали останній, найвдаліший (бо олюднюючий) варіант. Шевченкові, з його гуманістичним світосприйманням і тяжінням до алегорій та символів, ці християнські знаки могли глибоко імпонувати.

Не знаємо, чи був Шевченко добре обізнаним із історією розвитку вечірні, але в його творчості зустрічаємо згадані вище означення Господа: "І світ ясний, невечерній Тихо засяє ..." ("Посланіє"); "Світе тихий, краю милий..." ("Розрита могила"); "Світе ясний! Світе тихий!" в аналізованому творі. Безумовно, що вираз "світе" тут живається в значенні світла, променистої енергії, але не в фізичному сенсі, як у інших поезіях (наприклад, "Місяцю мій ясний! З високого неба Сховайся за гору, бо світу не треба" в "Гайдамаках"), а в християнському.

В автографах творів "Світе ясний! Світе тихий" та "Розрита могила" стоїть не "тихий", а "тихий"⁹, бо маємо традиційну, церковнослов'янську форму звернення до Бога. І цей, трансформований Шевченком, слов'янізм, як і багато інших у поетових текстах, не повинен редагуватися. Натомість в автографі "Заповіту" та деяких інших творах зустрічаємо й трохи іншу транскрипцію – "тыхий". Це слово в Шевченка є синонімом християнської благості, християнськості загалом:

³ Див.: Дашовець В. Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка. – Оттава; Моріс Плейнс. – 1992. – С. 128.

⁴ Див.: Завадка Б. Серце чистее подай: Проблеми релігії у творчості Тараса Шевченка. – Л., 1993. – С. 104–107.

⁵ Плющ Л. Цит. праця. – С. 97.

⁶ Див.: Грушевський М. Духовна Україна: Зб. тв. – К., 1994. – С. 106.

⁷ Цит. за: Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 199.

⁸ Див.: Арранц М. История Типикона. – Л., 1978. – С. 33; 25; Християнство: Энциклопедический словарь: В 3 т. – М., 1995. – Т. 2. – С. 333; Taft R. The Liturgy of the Hours in East and West – Collegeville, 1986. – P. 24–25.

⁹ Див.: Шевченко Т. Більша книжка ... – С. 302; Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах. – К., 1993. – С. 223.

“...поки твоє Серце не розбите, Поки люди не дознали Тихої долини”; “Ані серце твоє тихе, Добреє дівоче...” (“Маленькій Мар’яні”); “А я, незлобний, воспою, Як процвітуть убогі села, Псалмом і тихим і веселим” (“Марія”); “О мій тихий світе, Моя зоре вечірня” (“Невольник”). Ми схильні вважати, що у початкові слова “Краю тихий”, які зустрічаємо в первісному варіанті “Розритої могили”, Шевченко вкладав поняття “Краю християнського”. З огляду на це цікаво знати, яке написання аналізованої лексики містилося в оригіналі автобіографічного вступного “Історичного оповідання” П. Куліша до збірки “Хуторна поезія” (Львів, 1882), в якому цитується перша строфа “Розритої могили”.

Доречно також вказати, що в своєму “Букварі” Шевченко вмістив православний Символ Віри, де Христос іменується “світло від світла”. А в розділі молитов там читаємо: “Ширилось і ширилось святеє слово Христове на опоганеній землі. Огнем і кровію людською очистилося, яко злато в горнилі, теє святеє Божеє слово, але своїм святим тихим, ясним світом, тойді ж осліпило очі людей поганих; найшлись лже—учителі і лже—пророки. Тойді, в 315 року, по волющенії сина Божія, в городі Нікеї зібрались пресвітери і єпископи, ревнителі святої Христової заповіді, і одностайне, однодушне, написали Хрестіанам символ віри”. В транскрипції Шевченка тут зустрічаємо форму “тихимь”¹⁰. Наведене також свідчить, що вислів “Світ тихий” в Шевченковій релігійній свідомості цілком збігався з поняттям Божого слова як Логоса — Христа. В християнстві, зазначає С.Аверинцев, “вся історія земного життя Ісуса Христа інтерпретується як воплодіння і “волюднення” Логоса, Який приніс людям одкровення і Сам був цим одкровенням (“словом життя”), Саморозкриттям “Бога незримого”¹¹.

Вже початок Євангелії від Івана ототожнює Бога зі Словом — Логосом і справжнім Світлом, яке не “пойняла темрява”, “що просвічує кожну людину” (Ів.: 1, 1 — 9). Але Шевченко, на наш погляд, іде передусім не за Текстами, а за живою християнською традицією. А в ній, як зазначає той самий С.Аверинцев, на відміну від юдаїзму, ісламу чи пізнішого протестантизму, Одкровення, Слово Бога про Самого Себе одночасно і тотожне Тексту Писання і “виходить за межі будь-якого тексту, локалізуючись у тому живому “письмі”, про яке апостол Павло казав: Дух Бога живого пише “не на камінних таблицях, а на тілесних таблицях серця”(2 Кр.3:2 — 3)”. “Писання — всередині Передання і всередині Церкви, а не навпаки”, — пояснює С.Аверинцев. Він підкріплює цю тезу покликанням на Августина, котрий заявляв, що вірить Євангелії лише тому, що за Євангелію йому, Августину, ручається Церква, яка є живим досвідом святих, “письмом” на таблицях сердець (386). Ось чому Шевченкові, який зачисляв себе до традиційної православної Церкви, боліло, коли вона не осягалася “Світом тихим”, себто не була на висоті свого покликання. Враховуючи викладене, відповідні доповнення і зміни стосовно лексем “світ” та “тихий” треба внести до “Словника мови Шевченка”.

Висловлене вище підкріплюємо ще й нашим переконанням, що твір написано під враженням згаданого або почутого 27 червня 1860 р. вечірнього піснеспіву “Світе тихий”. “Численна ж церковно-християнська лексика цієї поезії разом з благальним, молитовним звертанням на початку медитації “Світе ясний! Світе тихий!” дозволяє припустити з великою ймовірністю, що безпосереднім приводом для створення цієї поезії були імпресії саме релігійного порядку”¹², — писав Є.Кудрицький. Аргументуємо далі це положення. Із “Щоденника” Шевченка відомо, що він під час перебування в Нижньому Новгороді заходив у собор з

¹⁰ Див.: Шевченко Т. Буквар південноруський 1861 року: Фототипічне видання. — К., 1991. — С. 17.

¹¹ Аверинцев С.С. София — Логос: Словарь. — К., 1999. — С. 115. Далі сторінка в тексті.

¹² Кудрицький Є.М. До питання про ідейний зміст поезії Т.Г. Шевченка “Світе ясний! Світе тихий!” (Лінгвістичний етюд на історико-літературну тему) // Збірник праць восьмої наукової Шевченківської конференції. — К., 1960. — С. 129.

наміром послухати архієрейських півчих і зробив запис про неестетичне декорування богослужіння¹³. Подібне могло статися і в Петербурзі. Поет мав почуватися самотнім. Адже, як вказує О. Кониський, “на літо р.1860 трохи що не всі знайомі, а найпаче близькі приятелі Тарасові пороз’їздилися з Петербурга: хто на села, хто на дачі”¹⁴. Душу ятрили думки про ще не викуплених з кріпацтва братів і сестер...

М.Грушевський писав про Шевченка: “Він уважав своїм обов’язком бути критиком-раціоналістом супроти всього, що в’язалося з офіційним богослов’ям, та не міг, одначе, устерегтися, щоб не підпадати стихійно враженням церковної поезії та естетиці православного обряду”¹⁵. Уточнимо, що термін “обов’язок” тут зайвий, а православним хоровим співом Тарас Григорович захоплювався цілком свідомо. І нині піснеспів “Світе тихий” є серед улюблених творів вихованців духовної семінарії та духовної академії УПЦ-КП, і його виконання викликає “особливий щем”¹⁶. Серед духовних творів М.Леонтовича зустрічаємо і кілька піснеспівів “Світе тихий”. Видатний бандурист, організатор першої капели бандуристів за Гетьманату 1918 р. в Києві Василь Ємець згадував, як його перший публічний кобзарський виступ 6 грудня 1911 р. в Охтирці на гімназійному концерті в парадоксальний спосіб пов’язав цей піснеспів з твором Шевченка. Інспектор заборонив гімназистові виконувати будь-яку козацьку думу, але дозволив “Світе тихий”. Ємець, питаючи дозволу, мав на увазі Шевченків твір “Розрита могила”, що починався “Світе тихий, краю милий”. А інспектор думав, – мовиться в спогадах, – “що я мав проспівати церковну пісню “Свете тихій”?! (Так, з-московська, ми тоді вимовляли той вельми настроний твір із Вечірні, що мала назву “Всеношної”)¹⁷. Звісно, що виконання Шевченкового твору викликало скандал. Молодого кобзаря мало не виключили із гімназії. Відомо, що цим піснеспівом захоплювалося і чимало інших майстрів художнього слова.

Припускаємо, що саме високі естетичні й душевні почуття, нав’язані автору вечірньою молитвою, надто контрастували з іншими, “піснішими”, атрибутами богослужіння офіційної Церкви. Це підштовхнуло Шевченка до використання останніх як художнього засобу для кращого донесення ідеї твору. “Богохульська межа”, на яку вказує Л.Плющ, найпереконливішим чином відокремлює для читача первісне й основне в християнстві від похідного, другорядного, підручного, і тим утверджує “Живого істинного Бога” (“Неофіти”), “вольного, несповитого”, та його євангельську Правду. Зрештою, в поезії мовиться про те, як справжні, неперехідні цінності підмінюються фальшивими і вторинними або заступають їх (“Багрянцями закрито”), про правдиву віру і фарисейство, про підміну християнства обрядовістю.

Слово “явленними” Шевченко підкреслив. Поетові рукописи засвідчують, що так він чинив, коли мав повернутися до вислову після певних уточнень або вважав його невдалим. Припускаємо, що знаючи про велику популярність у народі чудотворних ікон, автор збирався замінити це слово іншим. А може, воно в сенсі псевдочудотворності виконувало в контексті твору символічну функцію: вживалося для характеристики одержавленої, офіційної церкви як “крамниці обманів” (Леонардо да Вінчі). Спокусливим видається і здогад, що в субстантиві “явленними” два “н” в україномовному тексті виразніше позначають ікони, яких “являють” (подають) як чудотворні, а не ті, які “явили” чудо. Про останніх у Шевченковій творчості є позитивні згадки. Наприклад, “чудовний образ Пресвятої” в “мурованім храмі”, що й “досі плаче та за козаками” з поеми “Іржавець”. Як

¹³ Див.: Шевченко Т. Дневник. Автобіографія: Автографы. – К., 1972. Залис за 16.02.1858 р.

¹⁴ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 555.

¹⁵ Див.: Грушевський М. Цит. праця. – С. 105.

¹⁶ Див.: Малюта І. “Світе тихий, святої слави...” // Українська культура. – 1997. – №3. – С. 14–15.

¹⁷ Ємець В. Мій перший виступ із бандурою в полковому місті українського слобідського козацтва Охтирці // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 4. – С. 97.

справедливо зазначає Л.Плющ, Шевченко “зі зворушенням згадає ікони прекрасні, бо краса є теофанією”¹⁸, себто Божим з’явленням.

Християнськість твору якнайкраще засвідчує і застосований художній засіб, який можна назвати гротесковим або ефектом парадоксу: на місці приниженого та покривдженого опиняється сам Христос в своїй духовній іпостасі, бо його “оковано, омурано (премудрого одурено)”. І всі почуття автора, що керується нормами християнської моралі, на боці “скривдженого Бога”. Образ Христа тут примушує згадати картину “Розп’яття” художника Миколи Ге і Шевченків малюнок пером у “Щоденнику” перед записом за 27 вересня 1857 р.: велика голова Христа і дві крихітні руки під нею. Ці твори свого часу аналізувалися Ю.Шевельовим¹⁹.

За своїм ладом поезія подібна до вірша “Якби то ти, Богдане п’яний”. Але на відміну від земного Богдана Хмельницького, якого “москалі забули, у дурні німчики обули великомудрого гетьмана”, і він лише в поетових домислах може глянути на колись славний Переяслав, — тут маємо віру в Христове Воскресіння (“Стрепенися! Та над нами просвітися”) та у відродження занепакої Церкви. Адже під своєю хатою (“В своїй добрій, теплій хаті”), яку “будем вимітати”, можна розуміти і Новий Завіт, і Христову Церкву — “Новий Ізраїль”. Та “Церква — хата”, про яку йдеться в поезії, вже мало нагадує Живе Тіло Бога на землі, Христове творіння, а є, радше, такою, яку, як мовиться в поемі “Саул”, “царі самі собі побудували”. Оновлюючи “хату”, не можна не згадати про її начиння. Поет закликає до оновлення Церкви разом з Христом (звертання “Будем, брате...”) і на основі дійсного християнства, ніби продираючись крізь, хай і значиму, але все ж вторинну атрибутику: багряниці, кадила, кропило, ікони. Доречно при цьому нагадати, що в поемі “Марія” слово “кадило” Шевченко вживає в іншому значенні: “І на Україні світилось Те слово, Божеє кадило, Кадило істини”. Саме з такого кадила люльок не “закурять”. Багряниця ж в аналізованому творі по суті тотожна тій, про яку йдеться в поемі “Сон” (“У всякого своя доля...”): “...а з шкур наших Собі багряницю Пошив жилами твердими, І заклав столицю В новій рясі”. З таких “багряниць” не тільки можна, а й треба “драти онучі”. Автор дає зрозуміти, що в імперській Церкві навіть церковні речі втрачають свій сакральний зміст, свою святість і духовне призначення. Василь Пахаренко висловлює думку, що цим твором, разом з тим, автор “виражає непохитну віру в те, що просвітиться все-таки над нами істинна мудрість Спасителя, а озмістовлена безбожним кліром форма, котрою закривають справжній зміст, буде відкинена”²⁰. Він вважає, що ключем до розуміння поезії є слова Ісуса: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що людям замикаєте Царство Небесне, — бо й самі ви не входите, ані тих, хто хоче увійти, не пускаєте! Горе ж вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що вдовині хати поїдаєте, і напоказ молитесь довго, — через те осуд тяжкий ви приймете!” (Мт.: 23, 13 — 14; переклад І.Огієнка).

Слід також у тлумаченні вірша брати до уваги й таке: богослов’я вважає, що священні предмети й ікони не діють як Таїнства *ex opere operato* (тобто, силою сповненого обряду, чину, а не особи) і не приносять благодаті подібно до них. Священні речі мистецтва не можна ставити поряд із сімома Таїнствами. В латинському богослов’ї їх розрізняють і за назвами: Таїнства — Сакраментів і Сакраменталії. Перші встановлені Христом, другі — Церквою. Благодаті, пов’язані зі священними предметами, можуть бути, а можуть і не бути. А в Таїнствах

¹⁸ Плющ Л. Цит. праця. — С.97.

¹⁹ Див.: Шейх Ю. Микола Ге і Тарас Шевченко: Мистець у відмінному контексті // Третя сторожа. — К., 1993. — С. 170–181.

²⁰ Пахаренко В. Незбагнений апостол: Нарис світобачення Шевченка. — Черкаси, 1994. — С. 65.

благодать є певною при виконанні всього того, що для одержання Таїнства належить²¹.

...Вкотре не можна не дивуватися Шевченковій провіденційності. Вдаваням (і зовсім не провокативним) поневаженням церковного начиння як художнім засобом автор ніби застерігає: якщо християни не відроджуватимуть Церкву разом з Христом і на основі Його вчення, це призведе до неминучої тотальної руйнації, заперечення і головного, і вторинного. Пригадує: "Немає й Бога, тільки я!...". Коли зникає і сам священний символізм, а залишається гола, бездуховна, оречевлена дійсність. У братовбивчих війнах непоодинокими були випадки мародерства в храмах. "А що? "Будем, брате, з багрянлиць онучі драти"...? Так і роблю", — цинічно, і зовсім не в Шевченковому сенсі, пояснює здоровенний гуляйполець у "Соборі" О. Гончара, намотуючи на ножище шовкове покривало. Він вилучав Шевченкові слова з християнського контексту твору, надаючи їм свого, буквалістичного тлумачення.

Мотиви "Світе ясний! Світе тихий!" можна простежити і в поетичних візіях пізнього П.Куліша, який виголошував: "О, Спасе, скривджений спасенниками злими! Покинь ти всі твої храми й усі каплиці" ("Славлені тридні"); "Я не палю по калищах кадила, Не чаю від покійників чудес"; "Я атеїст, що знає тільки Бога" ("На сповіді"). Чи не під впливом колишнього побратима таке писалося?

На нашу думку, аналізований Шевченків твір, подібно до "Псалмів Давидових", становить дуже своєрідний переспів християнського вечірнього піснеспіву "Світе тихий, святої слави...".

м. Хмельницький

²¹ Див.: *Музичка І.* Українське сакральне мистецтво і християнське віровчення // Народна творчість та етнологія. — 2001. — №1-2. — С. 87-88.

Ігор Ісіченко, Оксана Яковина

ХРИСТІЯНСЬКА АГІОГРАФІЯ У ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА*

Агіографічний шар свідомості Шевченка як тип відповідної свідомості українського народу відіграє помітну роль у формуванні ціннісного світу поета^{**}. Факти апостольства, мучеництва, самопожертви спільних християнських і окремо православних святих переосмислюються ним структурно й семантично і набувають підкреслено знакового характеру.

Просторово-часовий вимір посвяченої Богові й людям екзистенції святих зберігає в Шевченка традиційну християнську символічно-моральну дієвість універсального

* Стаття підготовлена до "Шевченківської енциклопедії".

** Це питання розглядалося в таких працях: *Білецький А.* Віруючий Шевченко. — Вінніпег, 1949; *Бучинський Д.* Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка. — Лондон; Мадрид, 1962; *Власенко-Бойцун А.* Цитування й парафрази Св. Письма в творчості Тараса Шевченка // Наукові записки УВУ. — Мюнхен, 1988. — Ч.13. Збірник мовознавчої комісії. — С. 7-27; *Домашовець В.* Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка. — Оттава; Морріс Плейнс, 1992; *Донцов Д.* Незримі скрижалі "Кобзаря" Тараса Шевченка. — Торонто, 1961; *Іларіон (Огієнко), митр.* Релігійність Тараса Шевченка. — Вінніпег, 1964; *Костельник Габриїл, о.* Шевченко з релігійно-етичного становища. — Львів, 1910; *Сверстюк Є.* Шевченко і час. — К., 1996; *Славинський М.* Шевченко и Библия // Украинская жизнь. — 1912. — № 2; *Чижевський Д.* Шевченко й релігія // *Шевченко Т.* Повне видання творів / За ред. Павла Зайцева. — Чикаго, 1960. — Т.9. — С. 329-347; *Шурат В.* Святе Письмо у Шевченковій поезії // *Шевченко Т.* Повне видання творів / Ред. П.Зайцева. — Чикаго, 1963. — Т.13. — С. 35-52.